

"ותהי הארץ לפרעה" – שורשו של שעבוד מצרים

א. פתיחה: הקושי בתיאור הרעב בפרק מ"ז

בסיומה של פרשת ויגש, בבראשית מ"ז, יג-כו, מופיע סיפור העוסק בתיאור הרעב במצרים ותוצאותיו. מיקומו של סיפור זה מעורר כמה קשיים בולטים. ראשית, הוא חורג מהקשרו מבחינה תוכנית: לפניו מתוארת פגישת האחים ויעקב עם פרעה בהגיעם למצרים, ולאחריו, בפסוקים כח-לא, מסופר על ימיו האחרונים של יעקב במצרים, על ברכתיו לשבטים ועל קבורתו. הבחינה הסגנונית מבליטה חריגה זו. בפסוק כח נאמר:

וַיְחִי יַעֲקֹב בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם שְׁבַע עֶשְׂרֵה שָׁנָה וַיְהִי יָמֵי יַעֲקֹב שְׁנַיִם חֲמִישֵׁי שָׁבַע שָׁנִים
וְאַרְבָּעִים וּמֵאֵת שָׁנָה.

פסוקים אלה דומים לדברי יעקב במפגש עם פרעה:

וַיֹּאמֶר פְּרַעֲהוּ אֵל יַעֲקֹב כַּמָּה יָמֵי שְׁנֵי חַיֶּיךָ. וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֵל פְּרַעֲהוּ יָמֵי שְׁנֵי מְגֹרֵי
שְׁלֹשִׁים וּמֵאֵת שָׁנָה מָעַט וְרַעִים הָיוּ יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי וְלֹא הִשְׁיֵגוּ אֶת יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי אֲבֹתַי
בְּיַמֵּי מְגֹרֵיהֶם

נמצא שהפסוקים העוסקים באחרית ימיו של יעקב מהווים המשך ישיר למפגש זה, הן מבחינה עניינית הן מבחינה מילולית. סיפור הרעב קוטע רצף זה. הסיפור עטוף בפסוקים מקבילים, היוצרים מעין מסגרת העוסקת בישיבת ישראל במצרים, דבר המבליט עוד יותר את חריגותו:

<p>מ"ז, כז</p> <p>וַיֵּשֶׁב יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן וַיֵּאָחֲזוּ בָהּ וַיִּפְּרוּ וַיִּרְבּוּ מְאֹד.</p>	<p>מ"ז, יא-יב</p> <p>וַיּוֹשֶׁב יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחִיו וַיִּתֵּן לָהֶם אַחְזָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּמִיטַב הָאָרֶץ בְּאֶרֶץ רַעְמְסֵס כְּאֲשֶׁר צָנָה פְּרַעֲהוּ. וַיַּכְלִל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחִיו וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לֶחֶם לֶפֶי הַטֶּף.</p>
---	--

* הפניה סתמית במאמר זה מכוונת לספר בראשית.

אולם הבעיה בסיפור זה כללית יותר, ונוגעת לעצם מיקומו בספר בראשית ובתורה בכלל. התיאור המקראי בתורה ממוקד בבני ישראל, ואיננו עוסק בהיסטוריה הכללית אלא במידה שבה הדבר נוגע לבני ישראל עצמם. מהרגע שבו מופיע אברהם על במת ההיסטוריה בספר בראשית, ה'זרקור' המקראי מופנה אליו ואל זרעו בכל אשר ילכו. כל האירועים האחרים המתוארים בספר בראשית החל מרגע זה קשורים אליהם באופן ישיר.¹ בפרשת וישב התיאור מתפצל לשני מוקדים, מכיוון שיוסף יורד למצרים ואילו יעקב והאחים נותרים בכנען. הסיפור נע חליפות בין מצרים לכנען, עד האיחוד המשפחתי במצרים בפרק מ"ו. החל מרגע זה חוזרת התורה לעסוק בחיי יעקב ובניו. על רקע זה בולט ייחודו של סיפורנו, שכן הוא עוסק ביוסף ובמערכת היחסים בינו לבין המצרים ללא קשר למשפחת יעקב. אבהיר נקודה זו באמצעות השוואת התיאור כאן לתיאור הקודם של תחילת הרעב במצרים:

וּתְכַלִּינָה שְׁבַע שָׁנֵי הַשָּׁבַע אֲשֶׁר הָיָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם. וּתְחַלִּינָה שְׁבַע שָׁנֵי הַרְעָב לְבֹא כְּאֲשֶׁר אָמַר יוֹסֵף וַיְהִי רָעַב בְּכָל הָאֲרָצוֹת וּבְכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם הָיָה לֶחֶם. וּתְרַעַב כָּל אֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּצְעַק הָעָם אֶל פְּרֹעֶה לֵלְחֵם וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה לְכָל מִצְרַיִם לְכוּ אֶל יוֹסֵף אֲשֶׁר יֹאמַר לָכֵם תַּעֲשׂוּ. וְהָרַעַב הָיָה עַל כָּל פְּנֵי הָאֶרֶץ וַיִּפְתַּח יוֹסֵף אֶת כָּל אֲשֶׁר בָּהֶם וַיִּשְׁבֹּר לְמִצְרַיִם וַיַּחֲזֵק הָרַעַב בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם. וְכָל הָאֶרֶץ בָּאוּ מִצְרַיִם לְשָׁבֵר אֶל יוֹסֵף כִּי חִזַּק הָרַעַב בְּכָל הָאֶרֶץ (מ"א, נג-נז).

וכאן נאמר:

וְלֶחֶם אִין בְּכָל הָאֶרֶץ כִּי כָבֵד הָרַעַב מְאֹד וַתִּלְהַ אֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶרֶץ כְּנַעַן מִפְּנֵי הָרַעַב. וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנַעַן בְּשָׁבֵר אֲשֶׁר הֵם שֹׁבְרִים וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת הַכֶּסֶף בֵּיתָה פְּרֹעֶה. וַיִּתֵּם הַכֶּסֶף מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמֵאֶרֶץ כְּנַעַן וַיָּבֵאוּ כָּל מִצְרַיִם אֶל יוֹסֵף לֵאמֹר הִבֵּה לָנוּ לֶחֶם וְלָמָּה נָמוֹת נִגְדָךְ כִּי אִפְסוּ כֶסֶף (מ"ז, יג-טו).

בשלב הראשון היה רעב בכל הארצות ובכל ארץ מצרים היה לחם, ואילו בשלב השני התרחב הרעב גם למצרים, ולכן נזקק יוסף לשבור להם. התיאור בפרק מ"א עוסק בשני השלבים הללו, ואילו התיאור בפרקנו חוזר על השלב השני, וממשיך לתאר את השלבים הבאים, כאשר תם הכסף, המקנה וכו'. נמצא שזהו המשכו הישיר של התיאור הקודם. אלא שמיד לאחר התיאור הראשון נאמר:

וַיֵּרָא יַעֲקֹב כִּי יֵשׁ שָׁבֵר בְּמִצְרַיִם וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב לְבָנָיו לָמָּה תִתְרָאוּ. וַיֹּאמֶר הִנֵּה שְׁמַעְתִּי כִּי יֵשׁ שָׁבֵר בְּמִצְרַיִם רְדוּ שָׁמָּה וְשִׁבְרוּ לָנוּ מִשֵּׁם וְנַחֲיָה וְלֹא נָמוֹת. וַיִּרְדּוּ אַחֵי יוֹסֵף עִשְׂרֵה לְשָׁבֵר בַּר מִמִּצְרַיִם (מ"ב, א-ג).

1. פרק ל"ד הוא יוצא הדופן היחיד בהקשר זה, כיוון שהוא מתאר מאורע היסטורי כללי באותה תקופה, אולם גם תיאור זה מהווה בסופו של דבר רקע לסיפור הצלת לוט בידי אברהם. אף פרק ל"ו, העוסק בתולדות עשו איננו אלא רקע לתולדות יעקב שיפורטו החל מפרק ל"ז. דרכו של ספר בראשית בתיאור התולדות (וראה: רש"י ל"ז, א; רשב"ם ל"ז, ב).

"ותהי הארץ לפרעה" – שורשו של שעבוד מצרים

יוצא אפוא שתיאור זה משמש הקדמה הכרחית לסיפור ירידת האחים למצרים, ומשום כך נפסק באזכור העובדה שכל הארץ באה מצרימה לשבור אל יוסף. לעומת זאת, תיאור הרעב בפרקנו מנותק מתולדות ישראל ונראה כעין יחידה סגורה בפני עצמה ברצף הפרקים, שאיננה תורמת דבר להתפתחות האירועים, ולכן אזכורו בספר בראשית תמוה.²

רמב"ן בפירושו ביאר את מגמת הסיפור:

'וילקט יוסף את כל הכסף וגו' – סיפר הכתוב זה וגמר הענין בכל הפרשה להודיע מעלות יוסף בחכמה בתבונה ובדעת, וכי היה איש אמונים שהביא כל הכסף בית פרעה, ולא עשה לעצמו אוצרות כסף ומטמוני מסתרים בארץ מצרים או לשלחו לארץ כנען, אבל נתן למלך הבוטח בו כל הכסף וקנה לו את האדמה גם הגופות, ומצא בזה חן גם כן בעיני העם, כי השם הוא המצליח את יראיו (רמב"ן מ"ז, יד).

לדעת רמב"ן יש בסיפור זה שבח גדול ליוסף מכמה בחינות: בתחום התבונה המדינית-כלכלית, ובתחום המוסרי – הנאמנות והישר. לבסוף מצביע רמב"ן על מציאת החן של יוסף בעיני העם ורואה בה סימן להצלחה אלוהית.³ מבחינה זו ניתן לראות בפרשה המשך ישיר לאפיון דמותו של יוסף במצרים. תבונתו של יוסף נזכרת בפירוש בדברי פרעה: "ויאמר פרעה אל יוסף אחרי הודיע אלהים אותך את כל זאת אין נבון וחכם כמוך" (מ"א, לט). מציאת החן וההצלחה מאפיינות את יוסף בבית פוטיפר ובבית הסוהר. באופן דומה פירשו חז"ל והמפרשים השונים.⁴ אולם פתרון זה איננו מספק, שכן אין הכתוב מספר בשבחו של יוסף אלא במידה שבה הדבר קשור לתולדות עם ישראל. תיאורי ההצלחה של יוסף בפרקים הקודמים נקשרו ישירות למהלך של ירידת יעקב ומשפחתו למצרים, ואילו התיאור כאן מנותק ממהלך זה. יתרה מזו, כפי שנראה להלן, ספק גדול אם סיפור זה נדרש לשבחו של יוסף כטענת רמב"ן.⁵

2. ואמנם, חלק מהחוקרים, לשיטתם, פותרים קושי זה בטענה שפסוקים יג-כו הם תוספת מאוחרת (ראה: G.J. Wenham, *Genesis*, WBC, Dallas 1994, pp. 439-440). טענה זו איננה מקובלת במישור העקרוני, וכפי שאראה במאמר גם מתעלמת ממערכת הזיקות העמוקה של פסקה זו להקשרה.
3. דברי רמב"ן כאן מבוססים כנראה על הפסוק: "ויאמרו החיתנו נמצא חן בעיני אדני והיינו עבדים לפרעה" (מ"ז, כה). אלא שמהפסוק עולה שהעם הוא שמבקש למצוא חן בעיני יוסף, ולא להפך.
4. רמב"ן הלך לשיטתו גם בפירושו לפסוק יט, ופירש שיוסף 'התחסד' עם המצרים במשא ומתן והקל עליהם. ראה להלן, הערה 6.
5. יסודם של דברי רמב"ן במדרשי חז"ל שונים, ובפירושים קדומים. ראה על כך: א' סימון, **בקש שלום ורדפהו**, תל אביב תשס"ב, עמ' 86-90 (עיקרי דבריו מוקדשים לניתוח עמדות הפרשנים ביחס לפרשתנו, שאותן הוא דוחה מסיבות פרשניות ומוסריות, ובסופם הוא עומד בקצרה על כמה מהמסקנות המרכזיות העולות מפשטי המקראות, בדומה לדרכנו במאמר זה,

ומדגיש את משמעותן המוסרית). בכיוון זה הלכו מפרשים רבים. גם מפרשים מודרניים הולכים בכיוונים דומים. א' ספיידר (E.A. Speiser, *Genesis*, AB, New York 1964, p. 353) מדגיש את מגמת האדרת דמותו של יוסף מבחינת תבונתו וכישרונו הכלכלי-מדיני, ואילו לדעת וונהאם (לעיל, הערה 2, עמ' 447-452), מטרת התיאור להציג את חריפות הרעב ואת מצוקתם הגדולה של המצרים, ועל רקע זה להדגיש את חשיבות תרומתו של יוסף בפעולותיו. לדעתו, מעשי יוסף נתפסים כמעשי חסד למצרים, והכתוב מבקש להראות את החסד האלוהי שבא למצרים בעקבותיהם; ואף זו, הוא רואה בכך את מימוש ברכת ה' לאברהם: "ונברכו בך כל משפחת האדמה" (בראשית י"ב, ג). ככל הנראה, המקור הראשון שהגיע לידנו, הדורש בשבחו של יוסף במעשה זה, הוא תיאורו של ארטפאנוס, יהודי הלניסטי תושב אלכסנדריה במאה השנייה לפנה"ס: "כשהגיע למצרים נעשה מקורב למלך ונתמנה למנהלם של כל ענייני הארץ. בראשונה התנחלו המצרים בארצם בלי כל סדר, שכן הקרקעות לא היו מחולקים והחלשים היו מתענים בידי החזקים ויוסף חילק זו הפעם הראשונה את הקרקעות וציין את החלקות באבני גבול. חלקים נרחבים של אדמות בור הפך לאדמות מעובדות וכמה מחלקות האדמה הוריש לכהנים. הוא המציא גם משקלות משום כך היה אהוב ביותר על המצרים" (י' גוטמן, **הספרות היהודית ההלניסטית** ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 161). אלא שמסתבר שארטפאנוס התבסס בעיקר על ספרות היסטוריוגרפית יוונית ועל מסורות מצריות קדומות שסיפרו על חלוקת אדמת מצרים לחלקות קטנות, ומיזג אותן עם הסיפור המקראי (ראה גוטמן, שם, עמ' 117-118). פרשנות מפורטת ומתוחכמת יותר, המתמודדת עם פרטי הסיפור המקראי, עולה מתיאורו של יוסף בן מתתיהו: "והרעב הציק למצרים והפורענות והמחסור הלכו וגדלו עוד, משום שהיאור לא היה משקה כי לא גאה ואלהים לא היה ממטיר, וגם מצרים לא היו דואגים לעצמם מחמת בורותם. ויוסף היה נותן להם תבואה בכסף, וכשאזל הכסף קנו את התבואה במקנה ובעבדים. ואלה שהיתה להם איזו חלקת אדמה שהיא נתנו אותה במחיר מזון. וכך היה המלך לבעל כל נכסי המצרים. וכל אחד העבר למקום אחר כדי שתהיה מובטחת לו למלך רכישת קרקעותיהם... וכשהגיעה הרעה למרום קצה עלה הנהר על הארץ שהוציאה תנובה לרוב. ויוסף בא לכל עיר ואסף את האוכלוסין שבהן והחזיר להן לצמיתות את האדמה, שיכול היה המלך לשמרה לעצמו ולהשתמש בה רק לטובתו, מאחר שהללו הניחוה לו. ויוסף פקד אותם לעבדה בשקידה כקנין עצמם אלא שישלמו חמישית התבואות מס למלך בעד האדמה שהוא נותן להם אע"פ שהיא שלו. ושמחה תקפה אותם לאחר ששבו ונעשו בעלי הקרקע באורח בלתי צפוי וקיבלו עליהם את הפקודות. באופן זה הגדיל יוסף את ערכו בעיני המצרים וטיפח את חיבת העם למלך" (קדמוניות היהודים, מהד' א' שליט, ירושלים תש"ד, ב ז ז). יוסף בן מתתיהו שינה את פני הסיפור בכמה פרטים מכריעים, ובכך הפך את מגמתו: יוסף הוא שנותן בכסף את התבואה למצרים ש"בבורותם" לא דאגו לעצמם. אולם הוא השמיט את העובדה שיוסף הוא שקונה מהם את הקרקעות ואת המקנה, אלא אמר סתם, שהמלך היה לבעל כל נכסי מצרים. אולם בהמשך דבריו הוא מרחיק לכת, והופך את יוסף לדמות החיובית בסיפור. הוא שמחזיר למצרים את האדמה, ומצווה אותם לעבדה "כקנין עצמם". מעשיו האציליים של יוסף משמחים את המצרים, והוא מגדיל את ערכו בעיניהם. כלומר, בעוד פרעה משעבד את תושבי מצרים, יוסף הוא שמשיב להם את חירותם. מתיאור אפולוגטי מובהק זה, כדרכו של יוסף בן מתתיהו בכמה מקומות, אנו למדים על תפיסתו את הסיפור המקורי כסיפור ביקורתי על יוסף – תפיסה שהניעה אותו לערוך שינויים מפליגים אלה.

ב. השלבים בתיאור הרעב במצרים

קודם שנשיב על תמיהה זו, נעיין תחילה בסיפור עצמו. הסיפור מתאר את התגברות הרעב בשלושה שלבים: בשלב הראשון (מ"ז, יג-יד) אזל הלחם בארץ מצרים ובארץ כנען, ויוסף מלקט את הכסף שבכל הארץ אל פרעה. אמצעי התשלום והמחיה מרוכזים כולם כעת אצל פרעה. בשלב השני מבקשים המצרים לחם חינם, מאחר וכספם תם: "ויבאו כל מצרים אל יוסף לאמר הבה לנו לחם ולמה נמות נגדך כי אפס כסף" (מ"ז, טו). אולם יוסף דוחה את טענתם: "ויאמר יוסף הבו מקניכם ואתנה לכם במקניכם אם אפס כסף" (מ"ז, טז). כנגד בקשת "הבה לנו לחם", דורש מהם יוסף בתמורה "הבו מקניכם". לדידו של יוסף "אפס כסף" אינו סיבה לקבלת לחם חינם, אלא לתשלום באמצעות המקנה.

בשלב השלישי, בתום השנה השנייה, תם גם המקנה המשמש מרכיב הכרחי באמצעי הייצור החקלאיים. כעת המצרים מבינים לבדם מניסיונם שאין לחם חינם, והם מציעים מעצמם את גופם ואדמתם ליוסף:

וַתֵּתֶם הַשָּׁנָה הַהוּא וַיָּבֹאוּ אֵלָיו בַּשָּׁנָה הַשֵּׁנִית וַיֹּאמְרוּ לוֹ לֹא נִכְחַד מֵאֲדֹנָי כִּי אִם תֵּם הַכֶּסֶף וּמִקְנֵה הַבְּהֵמָה אֶל אֲדֹנָי לֹא נִשְׂאָר לִפְנֵי אֲדֹנָי בְּלִתִּי אִם גּוֹ יִתְּנוּ וְאֲדַמְתָּנוּ. לָמָּה נָמוּת לְעֵינֶיךָ גַּם אֲנַחְנוּ גַּם אֲדַמְתָּנוּ קְנֵה אֶתְנוּ וְאֶת אֲדַמְתָּנוּ בְּלֶחֶם וְנַחֲיָה אֲנַחְנוּ וְאֲדַמְתָּנוּ עֲבָדִים לְפָרְעָה וְתֵן זֶרַע וְנַחֲיָה וְלֹא נָמוּת וְהֵאֲדָמָה לֹא תִשֶׂם (מ"ז, יח-ט).

בולטת בפסקה זו החזרה המרובה על הקשר בינם לבין אדמתם. בחברה החקלאית הקדומה האדם והאדמה קשורים זה בזה ללא הפרד, כיוון שללא האדמה אין האדם מסוגל להתקיים ולהוציא לחם, ומאידיך גיסא, אם האדם אינו עובד את האדמה היא הופכת לשממה. לכן הם כורכים את מכירת אדמתם עם מכירתם לעבדים, ומציעים לעבד אותה עבור פרעה תמורת זרע. יושם לב גם אל השינוי בנימוק. בפעם הראשונה נימקו המצרים את בקשתם בנימוק מוסרי: "ולמה נמות נגדך". בפעם השנייה הם מבינים שנימוק זה איננו מספק, והם מחליפים אותו בנימוק תועלתני: "למה נמות לעיניך גם אנחנו גם אדמתנו". מות האדם מושווה ל"מות" הקרקע, ושניהם מביאים להפסד כלכלי לפרעה והם מסיימים: "ונחיה ולא נמות והאדמה לא תשם".

ואכן, יוסף מקבל את הצעתם:

וַיִּקֶן יוֹסֵף אֶת כָּל אֲדַמַּת מִצְרָיִם לְפָרְעָה כִּי מָכְרוּ מִצְרָיִם אִישׁ שְׂדֵהוּ כִּי חִזַּק עֲלֵהֶם הָרָעַב וַתְּהִי הָאָרֶץ לְפָרְעָה (מ"ז, כ).

פרשנים חדשים רבים רואים בסיפור זה ביקורת מוסרית חריפה על יוסף. ראה למשל: א' שביד, *אמונת עם ישראל ותרבותו*, ירושלים תשל"ז, עמ' 35-36; הנ"ל, *הפילוסופיה של התנ"ך כיסוד תרבות ישראל*, תל אביב תשס"ד, עמ' 178-181; א' סימון, שם.

יוסף נוקט פעולות מעשיות כדי להוכיח את מעשה הקניין ואת בעלותו של פרעה על האדמות:

וְאֵת הָעֵם הָעֵבִיר אֹתוֹ לְעָרִים מִקְצֵה גְבוּל מִצְרָיִם וְעַד קֶצֶהוּ.⁶ רַק אֲדַמַּת הַכְּהֹנִים לֹא קָנָה כִּי חֵק לַכְּהֹנִים מֵאֵת פְּרֵעָה וְאָכְלוּ אֶת חֶקֶם אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם פְּרֵעָה עַל כֵּן לֹא מָכְרוּ אֶת אֲדָמָתָם (מ"ז, כא-כב).

כך פירש רשב"ם את משמעות המעשה:

העביר אותו לערים – כמו שעשה סנחריב כדכת' 'אל ארץ כארצכם' (מל"ב י"ח, לב), כדי שלא יטענו כח חזקה איש בארצו לאחר מכירה.

יוסף אף דואג לכך שהמצרים יחיו בתודעת עבדות מתמדת באמצעות מס של חמישית מהתבואה שעליהם לתת לפרעה, המבטאת את שעבודם לו:

וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל הָעָם הֵן קָנִיתִי אֶתְכֶם הַיּוֹם וְאֵת אֲדָמְתְכֶם לְפְרֵעָה הֲאֵל לָכֶם זֶרַע וְזָרְעֹתֵם אֵת הָאֲדָמָה. וְהָיָה בְּתַבּוּאֹת וּנְתַתֶּם חֲמִישִׁית לְפְרֵעָה וְאַרְבַּע הַיְדֹת יִהְיֶה לָכֶם לְזֶרַע הַשָּׂדֶה וְלֹאֲכַלְכֶם וְלֹאֲשֶׁר בְּבִתְיֹכֶם וְלֹאֲכַל לְטַפְכֶם. וַיֹּאמְרוּ הֲחִיתָנוּ נִמְצָא חֵן בְּעֵינֵי אֲדֹנָי וְהֵינּוּ עֲבָדִים לְפְרֵעָה. וַיֵּשֶׁם אֹתָהּ יוֹסֵף לְחֵק עַד הַיּוֹם הַזֶּה עַל אֲדַמַּת מִצְרָיִם לְפְרֵעָה לְחֵמֶשׁ רַק אֲדַמַּת הַכְּהֹנִים לֹבְדָם לֹא הִיְתָה לְפְרֵעָה (מ"ז, כג-כו).

ג. זמנו של תיאור הרעב

אימתי התרחשו אירועים אלה? נחלקו המפרשים בדבר.

רש"י בפירושו לפסוק יג כתב: "ולחם אין בכל הארץ" – חוזר לענין הראשון לתחלת שני הרעב". ובפסוק יח כתב: "בשנה השנית" – שנית לשני הרעב". לדעת רש"י פרקנו הוא המשכו הישיר של התיאור בפרק מ"א העוסק בתחילת הרעב, ו"בשנה השנית" פירושו בשנה השנית מתחילת שנות הרעב. תיאור זה מקביל אפוא להתרחשות בפרקים מ"ב-מ"ז. הכתוב עבר בפרק מ"ב מתיאור הרעב הכללי במצרים לתיאור הרעב במשפחת יעקב, ולאחר האיחוד במשפחת יעקב חזר לתיאור הרעב במצרים באותה תקופה. אולם פירוש זה נתקל בקושי, שכן בהמשך מבקשים המצרים מיוסף לעבוד את האדמה: "ותן זרע ונחיה ולא נמות והאדמה לא תשם" (מ"ז, יט), ואילו בשני הרעב אומר יוסף לאחיו: "כי זה שנתים הרעב בקרב הארץ ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר" (מ"ה, ו). מכוח קושי זה פירש רש"י, שכאשר הגיע יעקב למצרים פסק הרעב לאחר שנתיים בלבד:

'ותן זרע' – לזרוע האדמה. ואף על פי שאמר יוסף 'ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר', מכיון שבא יעקב למצרים באה ברכה לרגליו, והתחילו לזרוע וכלה הרעב, וכן

6. עיין ברמב"ן שם, שפירש שיוסף לא קנה את המצרים לעבדים בסופו של דבר, אולם מפשט הפסוקים נראה שהוא אכן קנה אותם.

"ותהי הארץ לפרעה" – שורשו של שעבוד מצרים

(רש"י מ"ז, יט).

שנינו בתוספתא דסוטה

כפי שציין רש"י, פירושו מבוסס על דברי חז"ל בתוספתא:

עד שלא ירד יעקב למצרים היה רעב, שנ' 'כי זה שנתים הרעב' וגו', משיירד מהו אומ',
'הא לכם זרע וזרעתם את האדמה'.⁷

וכן בבראשית רבה:

אמר ר' יוסי בר' חנינה – ב' שנים עשה רעב, כיון שירד אבינו שם כלה הרעב, ואימתי
חזרו? בימי יחזקאל, הה"ד 'ונתתי את ארץ מצרים שממה' (יחזקאל כ"ט, יב).⁸

אלא שעניין זה לא נזכר כלל בפסוקים, ומפשוטי המקראות נראה שהרעב המשיך גם
בזמן ישיבת יעקב ובניו במצרים.⁹ מכוח קושיות אלה ואחרות נטה רמב"ן מפירוש זה
ופירש באופן אחר:¹⁰

... אבל על דרך הפשט לקט יוסף את כל הכסף הנמצא בארץ מצרים ובארץ כנען
בחמש שנים והביא אותו אל פרעה, כי איך יתכן שיתום הכסף והמקנה בשנה אחת,
אבל הכסף הספיק להם כל חמש שנים, כי כן הדבר במנהגו של עולם, ובעבור שלא
נתחדש ונשתנה דבר אחד בכל אלה השנים לא ספר בהם הכתוב רק 'וילקט יוסף את
כל הכסף' וגו'. ואחרי שתם הכסף ספר שבאו אל יוסף, והיה זה בשנה הששית, ונתן
להם במקניהם לחם, רק נהלם בו שיאכלו לפי חיותם ולא לשבעה. ותתם השנה
ההיא אשר נדר להם לנהלם בלחם בכל מקניהם, והיא השנה הששית, ויבאו אליו
בשנה השנייה לה ואמרו לו שיקנה אותם ואת אדמתם בלחם שיאכילם בשנה הזאת
השביעית, ואחר שתהיה הארץ לפרעה יתן להם זרע שלא תשם האדמה, כי ידעו כי
כלו שבע שני הרעב ויהיה להם זרע וקציר. וזה טעם ויכלכל יוסף לחם לפי הטף,
שנתן להם בשנות הרעב כדי צרכם לחם, כי לפי הטף ירמוז כן (רמב"ן, מ"ז, יח).

לדעת רמב"ן הדברים התרחשו כסדר המקראות לאחר ירידת ישראל למצרים, בשנה
השישית והשביעית לרעב. לפי שיטת רמב"ן, המתישבת עם פשוטו של מקרא, עולה
שהסיפור מתרחש במקביל להתבססות של בני ישראל בארץ גושן, המתוארת
בפסוקי המסגרת.

ד. בין משפחת יוסף לתושבי מצרים

להקבלה כרונולוגית זו יש רמז לשוני בנקודת המעבר בין שני הסיפורים.
בסיום תיאור התבססות ישראל במצרים נאמר:

7. תוספתא סוטה פ"י ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 215.
8. בראשית רבה פרשה פט ט, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1098.
9. ראה למשל: מ"ז, יב-יג.
10. כך כתבו גם רד"ק בפירושו לפסוק טו וספורנו בפירושו לפסוק יח.

וַיִּכְלֹל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחִיו וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לֶחֶם לְפִי הַטֶּף (מ"ז, יב).

מיד לאחר מכן, מתחיל הכתוב לתאר את הרעב במצרים:

וְלֶחֶם אִין בְּכָל הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרָעַב מְאֹד וַתִּלְהַ אָרֶץ מִצְרַיִם וְאָרֶץ כְּנָעַן מִפְּנֵי הָרָעַב (מ"ז, יג).

הקבלה מילולית זו מבליטה את הניגוד שבין משפחת יעקב לשאר יושבי הארץ. לכל בית ישראל יש לחם לפי הטף, בעוד שבכל הארץ אין לחם כלל. לפי זה, הו"ו שבה פותח הסיפור ("ולחם אין...") איננה אלא וי"ו הניגוד.¹¹ נראה, שניגוד זה לא ללמד על עצמו בלבד יצא, אלא הוא מלמד על זיקה ניגודית עמוקה בין שני הסיפורים.¹² נסקור בקצרה את תיאור ירידת יעקב ובניו למצרים. בפרק מ"ו מתאר הכתוב את מסעו של יעקב למצרים, ומסיים:

וַיִּקְחוּ אֶת מִקְנֵיהֶם וְאֶת רְכוּשָׁם אֲשֶׁר רָכְשׁוּ בְּאָרֶץ כְּנָעַן וַיָּבֵאוּ מִצְרַיִם יַעֲקֹב וְכָל זָרְעוֹ אִתּוֹ. בְּנָיו וּבְנֵי בְנָיו אִתּוֹ וּבָנֹתָיו וּבָנֹת בְּנָיו וְכָל זָרְעוֹ הֵבִיאוּ אִתּוֹ מִצְרַיִם (מ"ו, ו-ז).

כאן נחתם השלב הארץ ישראלי בחיי יעקב. לאחר מכן מופיעה מגילת היחס של בני יעקב הבאים מצרימה (מ"ו, ח-כז). בפסוק כח חוזר הכתוב לירידת יעקב למצרים, ומתאר את הגעתו למצרים. לסיפור זה שני חלקים: החלק הראשון (מ"ו, כח-ל) עוסק במפגש בין יוסף לאביו; החלק השני (מ"ו, לא - מ"ז, ו) עוסק במפגש בין האחים לפרעה. לאחר מכן מתוארת פגישתו של יעקב עם פרעה.

נדון תחילה בחלק השני. חלק זה עוסק כאמור בעיקרו במפגש האחים עם פרעה ובהכנות אליו. מפגש זה מתואר פעמיים. בפעם הראשונה מגלה יוסף את תכניתו לאחים. תחילה הוא מפרט את דבריו לפרעה ולאחר מכן את דברי האחים. בפעם השנייה מתואר המפגש עצמו בין יוסף לפרעה ובין האחים לפרעה. מכלל הדברים עולה, שהמאמץ הרטורי מכוון היה כולו למטרה אחת, כפי שאמר יוסף עצמו: "בעבור תשבו בארץ גשן כי תועבת מצרים כל רעה צאן" (מ"ו, לד). המפרשים דנו בהבדלים בין ההכנות לביצוע, הקשורים אף הם למגמה זו, ולא נאריך בהם כאן.¹³ כעת נשוב לחלק הראשון. הסיפור פותח בשליחותו של יהודה: "ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורת לפניו גשנה ויבאו ארצה גשן" (מ"ו, כח). מה משמעות שליחות זו? שאלה זו תלויה בפירוש המילים "להורות לפניו". אונקלוס תרגם: "וית יהודה שלח קדמוהי לות יוסף לפנאה קדמוהי לגשן". וכן פירש רש"י: "להורות לפניו" – כתרגומו, לפנות לו מקום ולהורות האיך יתישב בה. 'לפניו' – קודם שיגיע לשם".

11. על הקבלה זו רמז רמב"ן בדבריו לעיל: "וזה טעם 'ויכלכל יוסף... לחם לפי הטף', שנתן להם בשנות הרעב כדי צרכם לחם, כי 'לפי הטף' ירמוז כן".

12. אף המסורה קשרה בין שני הסיפורים וכללה אותם בפרשה אחת: מ"ו, כח - מ"ז, לא.

13. ראה: נ' ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, ירושלים תשכ"ט, עמ' 366-371.

"ותהי הארץ לפרעה" – שורשו של שעבוד מצרים

כלומר, יהודה הוא מעין חלוץ של יעקב המכין את הקרקע להגעתו. "להורות" היינו ללמד את אופן ההתיישבות. "שלח לפניו" פירושו לפני יעקב, וכן "להורות לפניו" – לפני יעקב. אולם לפי פירוש זה קשה מהו "אל יוסף", והלא יוסף לא היה בגושן? נראה שפירוש הדברים שיוסף הוא שיסייע ליהודה במשימתו. קושי נוסף נעוץ בכך שלא נזכרו בכתוב תוצאותיה של שליחות זו. רד"ק וחזקוני פירשו, שמטרת השליחות הייתה ללמד את הדרך לארץ גושן. אולם פרט זה נראה מיותר, וכי היו זקוקים ליוסף רק כדי שיוסר את הדרך? ועוד, שגם לפי פירוש זה לא נזכרו תוצאות השליחות.

ניתן להציע פירוש אחר לשליחות זו. "להורות לפניו" אינו מתייחס ליעקב כי אם ליוסף. כלומר, יעקב שלח את יהודה לפניו אל יוסף, כדי להורות לפניו, היינו לפני יוסף, "גשנה". אם כן, תפקידו של יהודה היה לדווח ליוסף במקום שבתו שמשפחתו הגיעה לארץ גושן. לפי פירוש זה תוצאות השליחות מפורשות בפסוק הבא: "ויאסר יוסף מרכבתו ויעל לקראת ישראל אביו גשנה וירא אליו ויפל על צואריו ויבך על צואריו עוד" (מ"ו, כט). יוסף מקבל את הידיעה מיהודה ומזדרז להגיע אל אביו.¹⁴ כעת יש לשאול: מדוע טרח יעקב לפעול בדרך זו, ולא הלך מיד אל יוסף, לממש את תכליתה העיקרית של ירידתו: "אלכה ואראנו בטרם אמות" (מ"ה, כח)?

נראה שגם פרט זה הוא חלק מתכניתו של יוסף להעניק למשפחתו אחוזה בארץ גושן. יוסף מבקש להציג בפני פרעה מעשה עשוי כדי שיוכל אחר כך לבוא אליו ולומר לו: "אבי ואחי וצאנם ובקרים וכל אשר להם באו מארץ כנען והנם בארץ גושן" (מ"ז, א). עובדה זו מהווה שיקול נוסף לטובת קבלת האחוזה בארץ גושן.¹⁵

לסיכום, מוקד הסיפור הראשון הוא ניסיונו של יוסף להעניק לאחיו אחוזה בארץ מצרים. לשם כך הם יורדים מיד לארץ גושן, ללא שהיות וחניות ביניים, ולשם כך הוא מפגיש אותם עם פרעה, תוך הכנת תדריך מפורט ומתוחכם, כולל מפגש מקדים של יוסף עם פרעה. מטרת מפגשים אלה אחת היא – שכנועו של פרעה לאשר את ישיבת בני ישראל בארץ גושן. ואמנם, תכניתו של יוסף עולה יפה:

וְיֹשֵׁב יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו וַיִּתֵּן לָהֶם אַחְזָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּמִיטַב הָאָרֶץ בְּאֶרֶץ
רַעְמְסֵס כְּאֲשֶׁר צִוָּה פְּרָעָה (מ"ז, יא).

14. כך פירש יוסף בן מתתיהו: "וכשנודע ליוסף שאביו מתקרב ובא – כי יהודה אחיו הקדים והודיע לו על בואו – יצא לקראתו" (קדמוניות היהודים ב ז ה, מהד' א' שליט, ירושלים תש"ד).

15. החלק השלישי עוסק במפגש של יעקב עם פרעה, שבמרכזו העיסוק בשנות חיי יעקב. מטרת המפגש ומשמעותו אינן ברורות כל צורכן. נראה שהמפגש מסמל את סיום תקופתו של יעקב כאב, ומבעד לשאלתו של פרעה, הצופה מהחוק, אנו למדים על מצבו של יעקב. עוד יש להעיר על ההקבלה לתחילת ויחי (מ"ז, כח), המדגישה את ההבחנה בין שנותיו של יעקב עד מצרים לבין שנותיו במצרים.

על רקע מאמץ גדול זה של יוסף, מתבלט הניגוד לסיפור הבא. בעוד בני ישראל זוכים באחווה בארץ גושן, במיטב הארץ, נאלצים המצרים למכור את כל אדמתם לפרעה, דרך יוסף:

וַיִּקֶן יוֹסֵף אֶת כָּל אֲדַמַּת מִצְרַיִם לְפָרְעָה כִּי מָכְרוּ מִצְרַיִם אִישׁ שְׂדֵהוּ כִּי חָזַק עֲלֵהֶם הָרָעַב וַתְּהִי הָאָרֶץ לְפָרְעָה (מ"ז, כ).

ניגוד נוסף קשור למקנה. אחי יוסף באו למצרים עם צאנם ובקרום, וביקשו לקבל את ארץ גושן לשם רעיית צאן:

וְאָמַרְתֶּם אֲנָשִׁי מִקְנֵה הַיּוֹ עֲבַדְיָךְ מִנְעוּרֵינוּ וְעַד עַתָּה גַם אֲנַחְנוּ גַם אֲבֹתֵינוּ בְּעִבּוֹר תִּשָּׁבוּ בְּאָרֶץ גֹּשֶׁן כִּי תוֹעֵבֶת מִצְרַיִם כָּל רְעֵה צֹאן (מ"ו, לד).

ואכן פרעה נותן להם את מבוקשם:

אָרֶץ מִצְרַיִם לְפָנֶיךָ הוּא בְּמִיטֵב הָאָרֶץ הוֹשֵׁב אֶת אָבִיךָ וְאֶת אַחֶיךָ יֵשְׁבוּ בְּאָרֶץ גֹּשֶׁן וְאִם יִדְעָתָּה וְיֵשׁ בָּם אֲנָשִׁי חֵיל וְשִׁמְתָם שְׂרֵי מִקְנֵה עַל אֲשֶׁר לִי (מ"ז, ו).

המצרים, לעומת זאת, נאלצים למכור את כל צאנם ובקרום כדי שיוכלו לקיים את עצמם. כנגד הדברים האמורים אצל האחים:

אָחִי וּבֵית אָבִי אֲשֶׁר בְּאָרֶץ כְּנָעַן בָּאוּ אֵלַי... וְהָאֲנָשִׁים רְעֵי צֹאן כִּי אֲנָשִׁי מִקְנֵה הַיּוֹ וְצֹאֲנָם וּבְקָרָם וְכָל אֲשֶׁר לָהֶם הֵבִיאוּ (מ"ו, לא-לב).

נאמר אצל המצרים:

וַיָּבִיאוּ אֶת מִקְנֵיהֶם אֶל יוֹסֵף וַיִּתֵּן לָהֶם יוֹסֵף לֶחֶם בְּסוּסֵים וּבְמִקְנֵה הַצֹּאן וּבְמִקְנֵה הַבָּקָר וּבְחֻמְרֵים (מ"ז, יז).

הן האחים הן המצרים באים אל יוסף עם מקנה צאן ובקר, אלא שהאחים מקבלים מיוסף מקום מרעה כדי לקיים את מקניהם, ואילו המצרים מוכרים את כל מקניהם ליוסף.

נמצא ששני הסיפורים מציגים שני תהליכים מנוגדים: מחד, אחי יוסף מגיעים למצרים כגרים חסרי כול, זוכים במרעה לקיום מקניהם, באחווה במיטב הארץ מאת פרעה, ובלחם חוק מאת יוסף. אצל המצרים מתרחש תהליך הפוך: מדובר באנשים חופשיים בארצם, המגיעים לפת לחם, מוכרים את מקניהם, ולבסוף מאבדים את אדמתם ואת עצמאותם והופכים עבדים לפרעה.¹⁶

16. חז"ל הרגישו בקשר בין שני הסיפורים, ואף תלו את המהפכה שעשה יוסף במצרים ברצונו לשפר את מעמד אחיו: "אמר ר"ש בן לקיש: הרבה מקראות שראויין לשרוף והן הן גופי תורה..." (חולין ס ע"ב). ופירש רש"י על אתר: "הרבה מקראות יש, שדומה לקוראיהן שהן ראויין לשרף, שלא היה לו לכותבם, שאין להם צורך בתורה וגנאי הוא לחברן עם הקדושה". אחת הדוגמות שמביא רשב"ל שם לקוחה מפרשתנו: "כיוצא בו' ואת העם העביר אותו

"ותהי הארץ לפרעה" – שורשו של שעבוד מצרים

שני התהליכים קשורים לפעילותו של יוסף. הוא זה שמצליח לשכנע את פרעה בתכנית מחוכמת לתת את ארץ גושן לאחיו ומאכיל אותם לחם לפי הטף, והוא הניצב אל מול אנשי מצרים הרעבים וקונה את מקניהם, אדמתם וגופם לפרעה. ניגוד זה שבין בני ישראל לבין המצרים מתחדד לאור תיאור מצב הכוהנים:

רק אדמת הכהנים לא קנה כי חק לכהנים מאת פרעה ואכלו את חקם אשר נתן להם
פרעה על כן לא מכרו את אדמתם (מ"ז, כב).

הכתוב אומר שהכוהנים היו המעמד היחיד במצרים שלא מכר עצמו לעבד, מכיוון שלא נזקקו לכך, שהרי קיבלו את לחם חוקם מאת פרעה. מכאן למדנו שהמחסור בלחם הוא שהביא לעבדות. פרט זה מזכיר את האמור קודם לכן על אחי יוסף שהתפרנסו מהלחם שנתן להם יוסף, וממילא לא נזקקו למכור את אדמתם. הקבלה זו בין אחי יוסף לבין הכוהנים מובלטת בסוף הפרשה. תכניתו הכלכלית של יוסף נחתמת בחוק שקבע: "וישם אתה יוסף לחק עד היום הזה על אדמת מצרים לפרעה לחמש" (מ"ז, כו). אולם לחוק זה יש יוצא מן הכלל אחד בכל מצרים: "רק אדמת הכהנים לבדם לא היתה לפרעה" (שם). התורה חוזרת על מעמד המיוחד של הכוהנים, כדי להוציאם מכלל החוק. כנגד חוק החומש של יוסף עומד חוקו של פרעה, המעניק להם לחם ומאפשר להם להחזיק באדמתם, וממילא פוטר אותם מתשלום החומש המוטל על כל תושבי מצרים.¹⁷ מיד לאחר תיאור זה חוזר הכתוב ומתאר את היאחזותם של ישראל במצרים, כדי לדמותו למצב הכוהנים מחד, ולהנגידו למצבם של תושבי מצרים מאידך.

המילים המנחות מלמדות אף הן על הקשר ההדוק בין הסיפורים ועל הנושא המשותף להם. המילה "ארץ" חוזרת בסיפור הראשון 14 פעמים. בסיפור השני מופיעה "ארץ" 10 פעמים, "אדמה" 12 פעמים, ו"שדה" פעמיים. "מקנה" מופיע בסיפור הראשון 3 פעמים, ו"צאן" מופיע 6 פעמים. בסיפור השני מופיע המקנה 7 פעמים. כלומר, הארץ והמקנה הם הנושא המרכזי של שני הסיפורים, אלא שתפקידם בשני הסיפורים הפוך. בסיפור הראשון הארץ היא ארץ גושן הדשנה הניתנת לבני ישראל, והמקנה הוא המקנה שלהם שהביאו אתם לארץ גושן. בסיפור השני הארץ היא ארץ מצרים (וכנען) המתרוששת והולכת: "ולחם אין בכל הארץ"

לערים, מאי נפקא מינה? דלא ליקרו לאחיו גלותא". לדעת רשב"ל יוסף פגע במעמדם של המצרים והפכם לגולים בארצם, כדי לשפר את מעמדם היחסי של אחיו בקרב תושבי מצרים הוותיקים. לקמן נעלה אפשרות אחרת להבנת מעשיו של יוסף.¹⁷ בפסוקים מוזכרים שני חוקים, המשמשים בתפקידים הפוכים. בפסוק כד נזכר חוק הכוהנים, שפירושו קצבת מזונות קבועה מאת פרעה. ואילו בפסוק כו נזכר חוק החומש, קצבת תבואה הניתנת לפרעה על ידי העם. החוק הראשון אפשר לכוהנים להחזיק באדמתם, ובכך לשמור על מעמדם ועל חירותם (אף שגם הם היו תלויים בסופו של דבר בפרעה). ואילו החוק השני ביטא את שעבודו של העם ואדמתו לפרעה.

(מ"ז, ג), "ויתם הכסף מארץ מצרים ומארץ כנען" (מ"ז, יד), עד שבסופו של דבר נמכרת לפרעה: "ותהי הארץ לפרעה" (מ"ז, כ). המקנה כאן הוא מקנה מצרים המובא אל יוסף, שלא בטובתם.

ה. משמעותם המוסרית של מעשי יוסף

כיצד יש להעריך את מעשיו של יוסף? כאמור, רוב המפרשים לדורותיהם רואים אותם באור חיובי.¹⁸ אולם השוואה לחוקי התורה במקומות אחרים מטילה על מעשים אלה צל כבד. סיפור מכירת אדמות מצרים משמש רקע לכמה מצוות, המעוצבות בניגוד לחוקי מצרים, הנתפסים כחוקים אליליים ולא מוסריים.¹⁹

א. יוסף קונה את כל אדמת מצרים, ומעביר אותה לבעלותו של פרעה: "ויקן יוסף את כל אדמת מצרים לפרעה כי מכרו מצרים איש שדהו כי חזק עליהם הרעב" (מ"ז, כ). מהלך זה מסוכם במשפט קצר: "ותהי הארץ לפרעה" (שם). ראוי לשים לב לשינוי הקל בניסוח הדברים. המצרים מוכרים את אדמתם לפרעה ויוסף קונה את כל אדמת מצרים, אולם הפסוק חותם: "ותהי הארץ לפרעה". "הארץ" כאן היא כינוי כללי לכל האדמות כולן. שינוי לשוני פעוט זה הוא רב-משמעות. משעה שקנה פרעה את אדמתם של כל תושבי מצרים הפכה כל הארץ, היחידה המדינית השלמה, להיות שלו. ההבדל אינו כמותי אלא מהותי. אין מדובר בסך כל החלקות בלבד אלא בבעלות טוטלית על כל הארץ, ההופכת אותו לאדון יחידי במצרים בעל מעמד עליון, שכל נתיניו כפופים לו. בפרשת בהר, לאחר פירוט חוקי השמיטה והיובל בארץ ישראל, מנמקת התורה חוקים אלה כך: "והארץ לא תמכר לצמתת כי לי הארץ" (ויקרא כ"ה, ג).

ב. יחד עם הקרקעות, תושבי מצרים עצמם הופכים לעבדים לפרעה: "ונהיה אנחנו ואדמתנו עבדים לפרעה".²⁰ בדיבר הראשון נאמר: "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" (שמות כ', ב). אפיונה הגורף של מצרים כ'בית עבדים', החורג כמדומה מעבר למעמד בני ישראל בתוכה, עשוי לרמז למסופר בפרקנו. כאן לראשונה הפכה מצרים לבית עבדים גדול – ארץ שאזרחיה

18. ראה לעיל סעיף א והערה 3.

19. על עיקרי ההקבלה הניגודית בין סיפורנו לבין חוקת היובל ומצוות נוספות בתורה עמדה נ' ליבוביץ (לעיל, הערה 13), עמ' 377-379. לעניין זה ראה גם: וונהאם (לעיל, הערה 2), עמ' 448.

20. יש לציין, שבפרשת השמיטה והיובל בוויקרא כ"ה מתואר תהליך דומה לתהליך המתואר כאן: תחילה מדובר על אדם שמכר מאחוזתו מחמת עוניו, לאחר מכן על אדם שמוכר עצמו לעבדות, ולבסוף – הנמכר לעבדות לגר תושב. אלא שהתורה מבקשת למנוע את ההידרדרות באמצעות מצוות היובל (ואיסור הריבית), המבוססות על הנחות יסוד הפוכות מאלה שבסיפורנו. ראה בהרחבה במאמרי 'לצאת מבית עבדים – היובל כמהפכה דתית חברתית', מעליות כט, תשס"ט, עמ' 259-272, ובאתר 'דעת': www.daat.ac.il/daat/maamar.asp?id=45.

- משועבדים למלכם, ומדיניותו של יוסף היא שגרמה לכך.
- ג. כנגד תפיסה זו של שעבוד העם לאדון בשר ודם יוצאת התורה בפרשת בהר: "כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים אני ה' אלהיכם" (ויקרא כ"ה, נה). התורה איננה מאפשרת לאדם למכור עצמו לצמיתות, אף אם ירצה בכך. ה' הוא אדונו האמתי של האדם, ולכן לא ניתן למכרו לבשר ודם. שני עקרונות הפוכים אלה מייצגים את התפיסות המנוגדות: אם האדם הוא השליט האבסולוטי בעולם, או האלוהים. התפיסה המצרית מעמידה את המלך במרכז והופכת אותו למעין אל, או לגילום של הכוח האלילי בארץ, ובכך מצדיקה את שלטון העריצות הפרעוני. לעומתה, התורה מעמידה את ה' במרכז, וקובעת שהארץ וכל תושביה שייכים לו. הנחת יסוד זו היא הבסיס לחוקת היובל שבה מעוגנת החירות האנושית.
- ד. מעמדם של הכוהנים במצרים מנוגד למעמד הכוהנים על פי התורה. במצרים הכוהנים הם המעמד היחיד שזוכה באחזקה משלו: "רק אדמת הכהנים לא קנה" (מ"ז, כב). ואילו בישראל הכוהנים הם המעמד היחיד שאינו נוהל נחלה בארץ.

וַיֹּאמֶר ה' אֶל אֶהְרֹן בְּאַרְצָם לֹא תִנְחַל וְחֶלֶק לֹא יִהְיֶה לָךְ בְּתוֹכָם אֲנִי חֶלְקֶךָ וְנִחְלַתְךָ
בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
(במדבר י"ח, כ.)

- משמעות ההבדל: מעמדו של הכוהן הישראלי הוא של משרת הציבור, ואין הוא בעל שררה המנצל את צאן מרעיתו.
- ה. יוסף שם לחוק את נתינת החומש לפרעה. כך מסביר יוסף את משמעות החומש:

וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל הָעַם הֵן קָנִיתִי אֶתְכֶם הַיּוֹם וְאֵת אֲדָמְתְכֶם לְפָרְעָה הֲאֵל לָכֶם זָרַע
וְזָרְעֲתֶם אֵת הָאֲדָמָה. וְהָיָה בְּתַבּוּאוֹת וּנְתַתֶּם חֲמִישִׁית לְפָרְעָה וְאַרְבַּע הַיְדֹת יִהְיֶה לָכֶם
לְזָרַע הַשָּׂדֶה וְלֹאֲכַלְכֶם וְלֹאֲשֵׁר בְּבִתְיֶכֶם וְלֹאֲכֹל לְטַפְּכֶם
(מ"ז, כג-כד.)

כלומר, חומש זה מסמל את שעבודם של המצרים לפרעה ואת העובדה שהם ואדמתם קנויים לו. אין הם אוכלים משל עצמם, כי אם משולחנו של פרעה. כנגד זה מצווה התורה לתת מעשר ותרומה לה' מן היבול, כדי להתיר לאדם מישראל את תבואתו. על האדם להכיר שהארץ ויבולה אינם שלו אלא של ה', שנתנם לו בחסדו.

ו. סיפור מכירת מצרים כהקדמה לסיפור השעבוד בשמות א'

כאמור, סיפור מכירת אדמות מצרים חותם בהיאחזותם של בני ישראל בארץ מצרים: "וישב ישראל בארץ מצרים בארץ גשן ויאחזו בה ויפרו וירבו מאד" (מ"ז, כז). כפי שהראינו לעיל, חתימה זו היא מעין הפתיחה: "ויושב יוסף את אביו ואת אחיו ויתן להם אחזה בארץ מצרים במיטב הארץ בארץ רעמסס כאשר צוה פרעה. ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו ואת כל בית אביו לחם לפי הטף" (מ"ז, יא-יב).

בין שני פסוקים אלה ישנם כמה הבדלים: בפתחה מתוארת תחילת התהליך. יוסף הוא האקטיבי, הוא המושיב את אביו ואחיו, והוא הנותן להם אחוזה. הם אינם עושים דבר. לעומת זאת, בחתימה יוסף איננו נזכר כלל. במקום זאת נאמר: "וישב ישראל". המשפחה, "אביו ואחיו", הופכת לעם המתיישב בעצמו. הפסוק חותם בתוצאות תהליך ההיאחזות: "ויפרו וירבו מאד".

חתימה זו מהווה מעין חתימה לספר בראשית כולו. ואף שלאחר מכן מתוארים ימי יעקב האחרונים ומיתתו – בפסוק זה חותמת התורה את תיאור השתקעות העם במצרים. ראייה לדבר, שתחילתו של ספר שמות נעוצה בפסוק זה:

בראשית מ"ז, כו	שמות א', ז
וַיֵּשֶׁב יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן	וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׂרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצֲמוּ בְּמֵאדָּ
וַיֵּאָחֲזוּ בָהּ וַיִּפְרוּ וַיִּרְבּוּ מְאֹד.	מְאֹד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם.

הפסוק בתחילת שמות חוזר על פסוקו, ותיאורי ההתרבות של העם נכפלים בו. הכפלה זו מדגישה עוד יותר את התרבותם הפלאית של בני ישראל כהקדמה לגזרות פרעה. נמצא שגזרות פרעה בתחילת שמות נעוצות בחתימה זו של ספר בראשית.²¹ דומה שזיקה זו עשויה להבהיר את רקעו של שעבוד מצרים. בתחילת ספר שמות, לאחר מות יוסף ובני דורו, מתחולל שינוי קיצוני במעמדם של בני ישראל במצרים, והם הופכים לעם מנוצל ומשועבד. הסיבה המפורשת בכתוב לשינוי זה היא התרבותם הפלאית של ישראל, שראשיתה כאמור בסוף פרשתנו. התרבות זו היא המניע העיקרי לתכניתו של פרעה, כפי שהוא עצמו מעיד:

וַיֹּאמֶר אֵל עַמּוֹ הַזֶּה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעַצוּם מְאֹד. הֲבֵיאָה נִתְחַכְמָה לּוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֶף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ (שמות א', ט-י).

על רקע סיפורנו, מסתבר שאין מדובר כאן רק על התרבות דמוגרפית, אלא גם על ההיאחזות הכלכלית של ישראל במצרים שריבוי זה הוא תוצאתה. היאחזותם המוצלחת של בני ישראל במצרים הפכה להם לרועץ.

שני התהליכים שהוביל יוסף, שאותם תיארו לעיל, ביססו בראשיתם את מעמדם של ישראל במצרים ואף השווהו למעמד הכוהנים, אולם לאחר מות יוסף הביאו לתוצאות הפוכות בתכלית. סביר להניח שפער חברתי גדול זה סייע בליבוי השנאה כלפי בני ישראל, שבאה לידי ביטוי בגזרות הקשות ובשותפות המלאה של

21. גם בפרשה הפותחת את ספר שמות ישנו מעבר דומה מהמשפחה אל העם. בתחילת הפרשה נאמר: "ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה" (שמות א', א). "בני ישראל" כאן הם בניו של ישראל, היינו האחים, כפי שמפורט בהמשך: "ראובן שמעון לוי...". אולם בחתימת הפרשה נאמר: "ובני ישראל פרו וישרצו... ותמלא הארץ אותם" (שם, ז). כאן "בני ישראל" הוא כינוי כללי יותר, המתייחס לעם. זו זיקה נוספת בין בראשית מ"ז, כו לשמות א', ז.

"ותהי הארץ לפרעה" – שורשו של שעבוד מצרים

בני העם המצרי בשעבוד ישראל.²² הפער שנוצר בין ישראל ובין המצרים הפך לחרב פיפיות: העם המצרי המשועבד הפך לאדון, ואילו העברים, בני החורין היחידים במצרים מלבד הכוהנים, הפכו לעם משועבד.²³ אולם יוסף הניח לא רק את התשתית להיאחזות בני ישראל במצרים, אלא באופן פרדוקסלי גם את התשתית לשעבודם. המהפכה שיזם הפכה את מצרים כולה לבית עבדים גדול, ובכך הניחה תשתית מוצקה לשעבוד הכולל של ישראל במצרים, ואפשרה למלך החדש שקם על מצרים לממש את תכנית השעבוד הגדולה שלו.²⁴

22. תחילה מינה פרעה אנשים מסוימים לשם ביצוע הגזרות, שרי המסים והמיילדות, אולם לאחר מכן הרחיב זאת פרעה ושיתף בשעבוד ובמימוש הגזרות את כל העם המצרי: "ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך" (שמות א', יג), "ויצו פרעה לכל עמו לאמר כל הבן הילד היארה תשליכהו וכל הבת תחיון" (שם, כב).

23. קיים דמיון לא מבוטל בין הרקע לשעבוד העולה מהכתובים לפי הפירוש המוצע כאן, לבין התיאור ההיסטורי של התקופה. אחת התאוריות הידועות בהקשר זה מזה מנסה לבאר את שעבוד מצרים על רקע חילופי השלטון במצרים בתחילת המאה ה־12 לפנה"ס. בני ישראל, שהיו בני חסותם של השליטים ההיקסוסים השמיים בתקופת יוסף ואחיו, שועבדו כאשר התחלף השלטון וחזר לידי המצרים עצמם (ראה: יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, מהד' א' כשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' כג-כו; יוסף התבסס על ההיסטוריון המצרי מאנתון, וראה דיונו של כשר שם, עמ' 95-112). לפי פירושו הפער בין מעמד הרם של בני ישראל בתקופתו של יוסף למעמדם העגום של המצרים שימש בסיס לשעבוד בני ישראל כשעלה מלך חדש, שביטל את הסדר החברתי הקיים. יתרונו של פירוש זה בכך שהוא מעניק לשעבוד הנובע מחילופי השלטון הסתמיים ממד מוסרי של עונש (ראה גם: נ"מ סרנה, עולם התנ"ך – שמות, תל אביב 2002, עמ' 20).

24. לפי פירוש זה, על אף הממד הדטרמיניסטי של גזרת השעבוד, שנגזרה כבר בברית בין הבתרים, היא התממשה בסופו של דבר כתוצאה מכשל מוסרי אנושי, במעין מידה כנגד מידה על מדיניותו הלא מוסרית של יוסף. נציין כאן, שיש חוקרי מקרא מודרניים המסתייגים מהביקורת על מעשהו של יוסף. לטענת ספייזר (לעיל, הערה 5, עמ' 353), אין לייחס משמעות לא מוסרית למעשי יוסף, מאחר ושינויים אלה הם תוצאה של שינויים פוליטיים מרחיקי לכת, הקשורים לגירוש ההיקסוס ממצרים ולצמצום חופש הפרט שבא בעקבותיו (ספייזר סבור שההיקסוס גורשו כבר בתקופת יוסף, וראה לעיל, הערה 23). וונהאם (לעיל, הערה 2, עמ' 447), סובר שהקורא המערבי מושפע מהיחס השלילי לעבדות המודרנית, אולם במקרא עבד אינו נתפס כדבר רע, ולכן אין לראות בכך בעיה מוסרית. ראה לדבר הוא מוצא בדברי העבד בשמות כ"א, ה, המעוניין להישאר עבד עולם ולא להשתחרר. היתרון הוא שכעת מזונו מובטח ללא דאגה וללא הסיכון המתמיד שהוא מנת חלקו של בן החורין. לדעתו, דברי המצרים "והיינו עבדים לפרעה" (מ"ז, כה) הם ביטוי של הכרת טובה. כפי שצינתי, הביקורת על מעשהו של יוסף איננה נובעת מהיטל מאוחר של תפיסה מוסרית אלא עולה מפסוקים רבים במקרא. טענתי היא, שהמקרא עצמו מייחס פעולות אלה ליוסף, ושופט אותן לשלילה.

ז. סיכום ומשמעות

סיפור מכירת אדמות מצרים ליוסף מהווה תמונת ראי לתיאור היאחזות ישראל במצרים, המתוארת במקביל אליו. במאמר זה ביקשתי להראות, שהניגוד בין שני תהליכים אלה הוא העומד ביסוד גזרות השעבוד בתחילת ספר שמות, ומצוי ברקע פרשת היובל.

משמעותה השלילית, הלא מוסרית והאלילית של תכנית יוסף מתבלטת על רקע אופיו של יוסף עצמו המשתקף בקורותיו במצרים. יוסף שומר במצרים באופן עקיב על אמונתו כנגד ההשחתה המוסרית המצרית אצל אשת פוטיפר. "ה' אתו" (ל"ט, ג) – שם שמים שגור בפיו. הוא מדגיש חזור והדגש את העובדה שרק לאלוהים פתרונים, ו"בלעדי אלהים יענה את שלום פרעה" (מ"א, טז). העימות בין יוסף כמייצג התפיסה המונותאיסטית לבין התפיסה האלילית המצרית משתקף בייחוד בפתרון חלומות פרעה. יוסף גם מבקש לשמור על ייחודו התרבותי עם אחיו בארץ גושן. אופיו המוסרי המובהק בולט לעין גם בהתגלותו לאחיו ובמחילתו האצילית להם. משום כך, מעשה מכירת אדמות מצרים תמוה שבעתיים.

נראה שיוסף פועל כעבדו של פרעה, ולכן הוא עושה את רצונו ומשרת את האינטרסים שלו.²⁵ הוא רותם את חכמתו וכישוריו לשם הצלחתו של פרעה, תוך התמקדות מצומצמת בצרכי אחיו ומשפחתו, והתעלמות מהשלכותיהם המוסריות-חברתיות של מעשיו ביחס למצרים.²⁶

זאת ועוד: יוסף רתם את גאונותו הכלכלית לצורכי פרעה, ובכך הפך את מצרים לבית עבדים ענק, ובה בעת דאג שאחיו ייהנו מחירות ומעצמאות. אולם באופן

25. נאמנותו המוחלטת של יוסף לאדוניו וביטחון אדוניו בו מובלטים כבר בדבריו לאשת פוטיפר: "הן אדני לא ידע איתי מה בבית וכל אשר יש לו נתן בידי... ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת וחטאתי לאלהים" (ל"ט, ח, ט). כך גם אצל שר בית הסוהר (ל"ט, כב-כג). ולבסוף – אצל פרעה: "אתה תהיה על ביתי... רק הכסא אגדל ממך" (מ"א, כג). תכונה זו בולטת בסיפורנו (כפי שהעיר רמב"ן, מ"ז, יד) "ויבא יוסף את הכסף ביתה פרעה" (מ"ז, יד), "ויקן יוסף את כל אדמת מצרים לפרעה" (מ"ז, כ).

26. ב' ברמן ('ואין פותר אותם לפרעה' – חלום ומדיניות בפרשת מקץ', **מגדים** יח-יט, תשנ"ג עמ' 31-13 [= הנ"ל, עזה כמוות אהבה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 95-120]) קשר את מדיניותו של יוסף לאופן שבו הציג פרעה בפניו את חלומו. לדעתו, הצגה זו נבעה מתפיסת העולם של פרעה. בעוד החלום תלה את הרעב במצב הרוחני-מוסרי, פרעה תלה זאת באיתני הטבע. ולכן "פתרון חלומות המבוסס על פירוש מסוים אשר גונב ליוסף מפי פרעה, הוליד גם פתרון חברתי-כלכלי מסוים, והפתרון הזה הביא לאימות החלומות, דהיינו גרם לרעב. פרעה לא הבין את חלומו. בסיפורו הוא כבר פירשו, ויוסף קיבל את סיפורו. על סמך פירוש זה קבע מדיניות – אשר הגשימה את החלום. כמוכן, הפתרון רק שיקף תפיסת עולם" (שם, עמ' 31). לפרשנות אחרת לפתרון יוסף, הרואה בדברי פרעה שיקוף נאמן של החלום, ראה: א' בזק, דרכו של יוסף בפתרון שלושת צמדי החלומות, **מגדים** נ, תשס"ט, עמ' 11-19.

"ותהי הארץ לפרעה" – שורשו של שעבוד מצרים

פרדוקסלי, המערכת שבנה הפכה בספר שמות לתשתיתו של שעבוד ישראל במצרים. אין לישראל תקומה, פיזית ומוסרית כאחת, בארץ לא להם, גבוה ככל שיגיעו. עליהם להקים את מדינתם בעצמם בארץ ישראל, על פי תורת ה', ולהפיץ ממנה את בשורת החירות לאנושות כולה: "והארץ לא תמכר לצמתת כי לי הארץ".